

ÇEVRE VE TOPLUM BİLİNCİ İÇİN

HAK – ADALET – ÖZGÜRLÜK KAVRAMLARI

Av. Muharrem BALCI

İTÜ Maden Fakültesi Çevre ve Toplum Dersi'nde Sunum.
7 Nisan 2014 İTÜ Maden Fakültesi

ÇEVRE VE TOPLUM BİLİNCİ İÇİN

HAK - ADALET – ÖZGÜRLÜK KAVRAMLARI

Av. Muharrem BALCI

Giriş

Çevre ve toplum'dan bahsedildiğinde konunun temel öznesi insan olmaktadır. O halde öncelikle insan ve insanın düşünce yapısında var olduğu kabul edilen kavramlar ve semboller üzerinde durmak gerekecektir. Bu çalışmada insanın yaradılışı ve hakları da hatırlanarak Hak – Adalet – Özgürlük kavramları ile bu kavramlar ekseninde “çevre ve toplum bilinci” incelenecektir.

Genel olarak insanın iki temel özelliğinden bahsedilebilir:

Birincisi, bilgi edinme ve değerlendirme özelliğidir. Bu özellik sayesinde insan, “kendisini ve çevresini” tanıma, uyum sağlama, onu değiştirme ihtiyacı duyar ve bu yönde davranışlar içinde bulunur.

İkincisi: Sosyal/toplumsal bir varlık olma özelliği: Her canlı gibi yaşamını devam ettirmek isteyen insan, varlığını korumak ve sürdürmek için araçlara muhtaçtır ve bunları tek başına sağlayamaz. Amaçlarına ulaşabilmek için hemcinslerine muhtaçtır ve bu ihtiyaç ona toplumsallık özelliğini kazandırır. Toplumsallık, yaşamın bir düzen içinde kurulması ve devamı için bir gereklilik olduğu gibi, toplum hayatının sürdürülmesi için de insanın “toplumsal özelliklerini” devam ettirmesi gerekir.

İşte burada insan diğer insanlarla ve kâinatın yaratıcısı ile olan ilişkilerinde haklı-haksız, iyi-kötü, doğru-yanlış gibi değerlendirmelerde bulunur. Tabii ki sadece değerlendirmekle kalmaz, yine yaradılışı gereği değerlendirmelerini sonuçlandırmak ister. Bir başka ifadeyle, değerlendirmeleri sonucunda kimi olay ve bu olaylara temel olan davranışları olumlar ve esas alır, düşünce ve yaşam sistemini bu değerlendirmeler ışığında devam ettirir; kimi değerlendirme sonuçlarını da olumsuzlukla nitelendirir ve bunların gerçekleşmemesi, aksine yaptırıma tabi tutulması şeklinde tavır belirler.

İşte insanın zihinsel ve pratik olarak ve ikisini birleştirerek yaptığı bu değerlendirme, diğer insanlarla ve yaratıcısı ile olan ilişkilerini ve davranışlarını düzenlemek ihtiyacından doğmaktadır. İnsanlar maddi anlamda benzer özelliklerde yaratılmış olmalarına karşın, düşünce ve eylem planında farklı özellikler gösterirler ve farklı amaçlara yönelebilirler.

Bu farklılıklar, insanların yöneldiği bazı idelerle, sosyal hayatta olup bitenlerin “farklılığını”, hatta “çelişikliğini” de ortaya koyar. Örneğin, adalet idesi, sosyal ihtiyaçlara ve toplumda yararlı görülebilen her olguya aynen tekabül etmeyebilir. Toplumda pratik ihtiyaçlardan kaynaklanan sorunlara bulunan çözümler, adalet idesine ters düşebilir. Dolayısıyla insanın bu ilişkileri ve sonuçlarını düzenleme ihtiyacı, bu ilişkileri biçimlendirme ve bu ilişkilere görünür ve algılanabilir bir düzen vermeyi hedefleyen “normları” da ortaya çıkarmıştır. Bu normlar bütününe de “hukuk” demektediriz.

O halde hukuku tanımlarsak: “*Hukuk: İnsanlar arası ilişkileri biçimlendiren, onlara görünür ve algılanabilir bir düzen veren, bu amaca (adalete) yönlendiren normlar bütünüdür*” diyebiliriz.¹ Ancak insanlık, bir arada yaşamaya başladıktan ve bu yaşam için bazı kurallar belirledikten, bir başka deyişle hukuku oluşturduktan bu tarafa, “*var olan hukuk – olması gereken*” hukuk ayırımını yaşamaktadır. Bunun içindir ki konu öncelikle felsefi olarak tartışılmıştır.

Hak – Hukuk

Hakk, lügat itibarıyla asıl olan, sabit olan, doğru olan, adalet, herkesin meşru iktidarı, bir şey üzerinde malikiyet, emek, pay ve din gibi anlamlara sahiptir ve bütün bu anlamlar insanla ilişkilidir. Ayrıca, hakkın yukarıda verdiğimiz anlamları ‘*kesinlik*’, ‘*doğruluk*’ ve ‘*genellik*’ içerir. Bir başka ifadeyle insandan insana değişmesi mümkün olmayan, herkes tarafından benimsenen, kabul edilen bir kavramdan bahsetmekteyiz.

Bununla birlikte, hakların ve yükümlülüklerin, -veriliş gayesine uygun olup olmamasının değerlendirilmesi yapılmaksızın-, belli bir düzen içinde insanlara sunulması ve yaptırımlarla korunmaya alınması, bir sistemi ortaya koymaktadır ki buna bazen **hukuk**, bazen de **hukuk sistemi** denilir.

İnsan, doğuştan belirlenmiş hak ve özgürlüklere sahip olan bir varlıktır. Kişilik ise, hukuk sisteminin insana verdiği değerdir. İnsanı ‘*kişi*’ olarak ele aldığımızda ortaya önemli bir sorun/tartışma çıkmaktadır.

İnsanı birey veya kişi olarak iki ayrı şekilde değerlendirmek, Batılı Hukuk Öğretilerinde iki farklı görüşü ortaya çıkarmıştır. Birincisi, insanı (bireyi) temele alan ‘*Tabii Hukuk*’ görüşü, ikincisi insanı, toplumun bir parçası ve toplum tarafından belirlenen bir değer (kişi) olarak kabul eden ‘*Kişisel Haklar*’ görüşü.

‘*Tabii Hukuk Öğretisi*’ne göre; birey hak sahibidir ve özgürdür. Özgürlüğü hak sahipliğinden de önce gelir ve doğustandır. O halde bireyin hak sahipliği tanınmalı, özgürlük durumu hukuksal forma kavuşturulmalıdır.² Bu görüş, tarih boyunca var olagelmış, fakat uygulama alanını çok zor bulabilmiştir. Fransız Devrimi ile ‘*Tabii Hukuk Öğretisi*’nin toplumlara olanca gücüyle yayıldığı ve etkili olduğu³ ileri sürülse de, topluma hâkim olan burjuva sınıfının haklarının teminat altına alınmasıyla bu etki ortadan kaldırılmış, Fransız Devrimi’nin göz boyayıcılığı, insanı bir “kişi” olarak tanımlamakla son bulmuştur.

Günümüz Pozitivist Hukukunu doğuran ve geliştiren *Kişisel Haklar Öğretisi*’ne göre ise, insan sadece birey değil, toplumun da bir parçası, üyesidir. Hakları ve yükümlülükleri, ilişkide olduğu toplum içinde ve toplum tarafından belirlenir. Bir başka ifadeyle insanların hakları, ödevlerinin karşılığı olarak tanımlanır.

¹ Vecdi ARAL, *Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları*.

² M. Semih GEMALMAZ, *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*, s.315.

³ İlhan F. AKIN, *Temel Hak Ve Özgürlükler*, s.109.

Tarihi seyir içerisinde, hakların toplum/devlet imkânları ile sınırlı olabileceği yaklaşımını ihtiva eden kişisel bakış açısı, zamanla daha ileri gitmiş, birbirine zıt düzenlemeler ve birbiriyle çelişkili uygulamalarla, hak ve hürriyetlerin çok kolay kısıtlanabileceği hukuk dışı düzenlemelere ‘*meşruiyet kazandırmaya*’ yaramıştır.

Pozitivist bir öğreti olan Kişisel Haklar görüşü, tabii haklar kuramını yıkmış, ancak onun yerini alacak yapıcı bir düşünce ortaya atamamış, özgürlüğün kökünü sadece iktidarda görmekle, aslında özgürlükler bakımından tehlikeli olabilecek bir yola sapmıştır.⁴ Buna karşılık insanların fitratında yaşayan Tabii Hukuk, devletlerce yeterince benimsenmemiş, fakat insanın düşünmeye başlamasından bu yana kişiliğinde saklanmış ve geliştirilmiştir.⁵

Başlangıçta,

“insanların birey olarak yaşayabilmeleri veya toplumdışı kalabilmeleri mümkün olamayacağından, toplumun kurallarına uymak zorunda oldukları”

görüşünden yola çıkılarak günümüzde,

“Toplumun kurallarını, temsilcisi olan devlet düzenler ve dolayısıyla insanların temel hak ve hürriyetleri, devletin kendilerine yüklediği yükümlülüklerin karşılığı olarak tanıdığı kadardır”

anlayışına gelinmiştir.

Hakların birtakım ödevler karşılığında tanınabileceği/tanımlanabileceği anlayışında, özgürlüklerin gerçek anlamda varlığından bahsetmek mümkün değildir. Bu yaklaşım sonucunda kılık-kıyafetten özel hayata, siyasî haklardan medenî hayata kadar tüm alanlar devletin düzenleme sahasına girmiştir.

Aynı şekilde hak ve ödevlerin neler olduğu ve uygulamanın nasıl olması gerektiğini belirlemeyi, ‘**salt insanın özgürlük alanı içinde**’ saymak da, insanın toplumsallığına aykırı bir anlayıştır. İnsanın doğasında var olan bencilliğin ön plana çıkabileceğini biliyoruz. Her yönüyle olduğu gibi, bu konuda da vasatı önceleyen İslam algısı Kur’an’ı Kerim’in birçok yerinde örneklemeler yoluyla ilkeleri belirlemiş ve insanoğluna birey olarak gerçek değerini verirken, toplumsallığın da yara almamasını, aksine onurlu bir toplum yapısını işaret etmiştir. Kur’an’ı Kerim’de Kalem Suresinde hak ve ödevlerle ilgili öngörü, yukarıdaki Batı merkezli) iki farklı anlayışı da kuşatan biçimde ortaya konulmaktadır. Burada;

- hakların tamamen bireyin kendisine bağlı ve kullanımına açık olduğunu,
- herhangi bir zorlamanın olmadığını,
- salt insanın özgürlük alanı içinde bulunduğunu,
- ancak hakkı yaratan, tanımlayan ve bahşedenin iradesi doğrultusunda kullanılması halinde istenilen sonuca ulaşılabileceğini,
- gerçekten insanların onur içinde yaşamalarına ilişkin ister etik ister ahlaki densin, insaniliği ve toplumsallığı inkâr edilemeyecek ilkeler konulduğunu görmekteyiz:

⁴ İlhan AKIN, a.g.e., s.113

⁵ Ahmet MUMCU, *İnsan Hakları & Kamu Özgürlükleri*, s. 7.

"Biz onlara da belâ verdik, bahçe sahiplerine verdiğimiz gibi. Hani onlar sabah olunca bahçeyi mutlaka devşireceklerine yemin etmişlerdi. İstisna da etmiyorlardı ("inşallah" demiyorlardı).

Fakat onlar uyurken dolaşıcı bir belâ onu sardı da, Bahçe simsiyah kesiliverdi. Derken sabahleyin birbirlerine seslendiler: "Haydi, devşirecekseniz erkenden ekininize gidin" diye. Derken fırladılar, aralarında fısıldaşıyorlardı. "Sakin bugün hiçbir yoksul bahçeye girip yanınıza sokulmasın" diyorlardı. (Zanlarınca yoksulları) engellemeye güçleri yeterek erkenden gittiler. Fakat bahçeyi gördüklerinde: "Biz herhalde yanlış gelmişiz" dediler. "Yok, biz mahrum edilmemişiz." (dediler). İçlerinde en makul olanı şöyle dedi: "Ben size Rabbinizi tesbih etsenize dememiş miydim?" "Rabbimizi tesbih ederiz, doğrusu biz zalimler imişiz." (dediler). Ardından suçu birbirlerine yüklemeye başladılar. Yazıklar olsun bize, dediler, biz azgınlarmışız. Ola ki Rab-bimiz bize onun yerine daha hayırlısını verir. (... ..) Öyle ya, teslimiyet gösterenleri suçlular gibi tutar mıyız hiç? Neyiniz var, nasıl hüküm veriyorsunuz? Yoksa size ait bir kitap var da onda mı okuyorsunuz? O kitapta, "beğendiğiniz her şey sizindir" diye mi yazılı? Yoksa, "ne hükmederseniz mutlaka sizindir" diye sizin lehinize olarak tarafımızdan verilmiş, kıyamet gününe kadar geçerli kesin sözler mi var?" 68/17-40.

Burada, insanın üç ayrı fakat birbirinden ayrılması mümkün olmayan ilişkisinden bahsetmeliyiz. İnsanın insan(örn: yetim) ile - insanın tabiat(örn: bahçe) ile - insanın Allah (kadir-i mutlak olan) ile ilişkisi. Az ileride bu konuya değinilecektir.

Adalet

Adalet lügatte, doğrudan ayrılmama, haktan yana olma, hakkı yerine getirme ve hakkı gözetme anlamındadır. Bu anlamda yaratıcının tüm insanlara bir emri ve yaradılışın bir gayesi olması nedeniyle vazgeçilemez ve değişmezdir.

Adaletin iki önemli boyutu/unsuru olduğu kabul edilir.

Birincisi 'eşitlik adaleti/izonomi/hak eşitliği' dir. İnsanlık değerinde, insanlık onurunda, insan haklarında, hukuk sisteminin gereklerinin yerine getirilmesinde, dil, din, cins, ırk farkı gözetilmeksizin mutlak eşitlik anlamındadır.

İkincisi 'oran/kıst/equity adaleti' dir. İnsanlara emeklerinin karşılıkları (ücret/ödül) veya eylemlerinin karşılıklarının (beraat/ceza) verilmesinde, kamu görevlerinin dağıtımında ehliyet ve liyakatlarına göre eşit davranmayı içerir.

Adaletin bu iki unsurunun bir arada, biri olmazsa diğeri olmaz şekilde tatbik edilmesi gereklidir. Aksi halde adalete uyulmak yerine zulmedilmiş olur.

Bu yönüyle, yani eşitlik ve oranlılık ilkeleri doğrultusunda adaletin; temelde göreceli ve değişken ve anayasalarda belirlenmeye ve kısıtlanmaya çalışıldığı gibi sadece sosyal haklara indirgenebilecek bir yönü olmadığı, aksine tüm insanlığın birlikte sahiplenmesi gereken ve mutlak hak eşitliği ve oranlılığı bağlamında karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma ile gerçekleşebilen yönü olduğu açıkça görülür.

Adalet Duygusu/Arayışı

Adalet, teorik anlamda sadece belirli içerikli ilkelerin etkili kılınması değil, fakat belirli bir “*isteme*”dir: değişik ve değişken, ama belirli nitelikte olan düzenleri oluşturan bir koşullar zincirini sürekli gerçekleştirmeyi isteme. Bu belirli nitelikteki düzenler, insan haklarına dayanılarak ve insan haklarından türetilen ilkelerin belirlediği toplumsal-siyasi ilişki bütünlerinden oluşan düzenlerdir.⁶

Adalet *nesnel (objektif)* ve *öznel (subjektif)* olarak iki değişik anlamda kullanılır. Adalet, bir yandan erdem anlamında kişisel bir özelliği ve duyguyu (relativist/görececilik anlamında değil, M. Balcı) ifade ederken; diğer yandan -hukukun tanımladığı varlık anlamında- ‘kişi’lerin ilişki biçiminin bir özelliğini de ifade etmektedir. Hukukun *insanlar arası ilişkileri biçimlendiren, onlara görünür ve algılanabilir bir düzen veren, bu amaca yönelen normlar bütünü* olduğu kabul edildiğinde, hukuki değer olarak söz konusu adalet de, bu “*nesnel (objektif)*” anlamda adalet olmaktadır.⁷ Bu anlamıyla nesnel (objektif) adalet anlayışı pozitif hukukun öncelediği adalet anlayışıdır.

Adaletin göreceli olarak algılanmasının sonucunda ise, kimileri için “*mevcut hukuk düzenini savunmak*” adalet, kimileri için de “*onu değiştirmek*” adalet olmaktadır. Özellikle de kurulu düzenin karmaşaya düşmesi ve eşitlik ilkesinin uygulamada başkalarının lehine sonuç vereceği kaygısı, bir başka ifadeyle kurulu düzenden esas payı alanların miras yoluyla sahip oldukları veya oluşturdukları ‘**statükoyu/kamu düzenini kaybetme endişesi**’, toplumun varlığının (birlik-beraberliğinin) ve sürekliliğinin (bölünmez bütünlüğünün) koşulları olarak karşımıza çıkmaktadır. İşte adalet bu hallerde mevcut düzeni korumak ‘*ya sev ya terk et*’ anlamında bir hukuk mantığının ürünü olmaktadır.

Esasen hukuka aykırılığın insanlık dışı uygulamalarla yine hukukun uygulayıcıları tarafından ayakta tutulduğu veri olarak alındığında, insanların kurulu düzenlerle her zaman barışık olamayacağı bilinir. Bu barışsızlık, adalet arayışı içindeki insanları, savunmaya, yetkin bir toplum düzenini aramaya sevk eder. İnsanlardaki bu arayış ve arzu, “*ide*” denilen zihni bir çaba ürününe dönüşür.

Bu ide niteliği iledir ki adalet, mevcut hukuk düzenlerinin kendisine uygun olup olmadığı açısından bir değer ve değerlendirme ölçüsü olur.⁸ Bu ide sayesinde,

“*Hukukun insanlar için var olduğunu, insanların hukuk için yaratılmadığını*” anlarız.

Burada ‘*temsili çoğunluk sistemi*’ uygulamasının adalete ulaşmada ve adaletin paylaşılmasında ne derece adil olabileceği konusu da değerlendirilmelidir. Kur’an’daki Asr suresi, çoğunluk iradesi de olsa Allah’ın ayetlerinin (hükümlerinin / tabiat kanunlarının ve tabiatın) değiştirilemeyeceği gerçeğini, dolayısıyla çoğunluğun her zaman adil olamayabileceğini, gerçek adaletin, değişmezliği yönüyle evrensel hale gelmiş hukuk kurallarının uygulanmasında bulunduğunu ifade etmektedir.

Çoğunluk sisteminin evrenselliği ise tartışmalıdır. Yeterli hukuk mantığına sahip olmayan çoğunluğun –örneğin, demokrasiyi sadece sandık olarak görmekle- dünyayı nasıl yaşanmaz hale getirdiğine de tanık olmaktayız.

⁶ Ioanna KUÇURADI, “*Adalet Kavramı*”.

⁷ Vecdi ARAL, “*Hukuki Değer Olarak Adalet*”.

⁸ Vecdi ARAL, a.g.m.

Özgürlük

Günümüzde ağırlıklı özgürlük anlayışı, belli bir amaca ulaşabilmek için birden çok yol düşünebilip yeri geldiğinde o yollar arasından “*kendisi için en uygun olanı seçebilme özgürlüğü*”dür. Böylece insan, amacına ulaşma yolunda bulabildiği seçeneklerin sayısı arttıkça özgürleşecek, özgürleştikçe de daha yetkin bir insan olabilecektir. Bunun için de bilgilenmek zorundadır. Yani “*bilgi edinme özgürlüğü ve zorunluluğu*” bulunmaktadır.

Öte yandan değişik seçenekleri kullanabilmek için değişik araçlara ve ilişkilere ihtiyaç vardır. İlişki dendiğinde öncelikle insanlar arasındaki ilişki –**işbirliği ve bilgilenme**- akla gelmektedir. Bir başka deyişle genel olarak insanın özgürlüğü de insanlığı da **toplumsal yaşamla** birlikte başlar. Genel kabul budur.

Bu kabule göre, özgürlüğü, işbirliğinin yani toplumsal yaşamın sağladığı kabul edildiğinde, insanda kendisine bu özgürlüğü, dolayısıyla insanlığını sağlayan topluma karşı bir ödev bilincinin ortaya çıktığını kabul etmek de kolaylaşır. Gerekçe olarak da, buradaki ödevin Tanrıya karşı bir borç gibi metafizik (soyut) zorunluluktan değil, elindeki değerın bir bölümünün o değeri kendisine kazandırmış olan topluma geri verme gereği gibi somut bir borçluluk duygusundan kaynaklandığı ifade edilir.

İnsan İlişkileri

Şimdi tüm bu özgürlük tanımları ve ‘etik’ ve ‘hukuk’ düzeni açıklamalarına karşın, yine bir örnek fikirden yola çıkarak düşüncemizi açıklayacağız.

Özgürlüğün gerek tanımında gerekse izahında bizim için önemli olan, hak, adalet özgürlük, hukuk ve benzeri temel kavramların birer temel hak oldukları bilincinin ve bizatihi bu hakları bünyemize veren gücün belirlemelerinin esas alınacağı inancıdır. Bu çerçevede Kur’an’ı Kerim’de Alak suresinde geçen **alak/alaka/aleka** kelimesi veya kavramı üzerinde fikir üretmeye çalışacağız.

“*O insanı bir alekadan yarattı*”.96/2.

ALAK, ‘aleka’nın çoğuludur. Lügatte **alek maddesi, yapışıp ilişmek mânâsına** vaaz edilmiştir. Ve mutlak şekilde **ilişken ve yapışkan nesneye de denir**.

Tefsir bilginleri genel olarak, yaratılışın maddi yönünü göz önünde bulundurarak kan pıhtısının çoğulu anlamıyla yetinmişlerdir. Fakat Elmalılı Hamdi Yazır,

“Bir alakadan yahut sırf bir ilişikten bir insan yaratan ve mutlak surette yaratmak kendinin şanı olan Rabb’in hiç okumamış olan kimseyi de böyle bir emir ile elbette okutur. Onun için oku!” der.

Alak suresinin ayetleri arasında diğer tüm ayetlerde olduğu gibi gerçekten de bir ahenk vardır. Fakat buradaki ahenk, hayatı ve kâinatı tanıma, öğrenme yönünde bir emir olan “oku” ile insanın bir ilişkiler yumağından yaratıldığını ifade eden ‘**alâka**’ izafesidir.

Gerçekten de, ayette açık şekliyle ifade edildiği üzere, Allah insanın maddi anlamda karşı cinsle fıtrata uygun ilişkisi ve rahimde meydana gelen değişiklikler sonucu oluşumunu anlatırken, bizlere hayatımız içinde kazandırdığı sabık malumatımıza (yaradılıştan verilen bilgiye) intizaren de bir ilişkiler yumağı içinde var olduğumuzu hatırlatıyor. Bu ilişkiler yumağı veya ağı bizim sosyal yönümüze vurgu yapmak içindir.

Hemcinsleriyle, karşıtlarıyla, doğal zemini olan tüm kâinatla ve bunların tümüyle ilişki içinde olmayan insan asosyaldir, toplum dışıdır. Asosyal insan, insan olmanın gereğinin bilincinde değildir. Fıtratının bilincinde de değildir. Sadece kendi eksenini etrafında düşünen ve kalan kişidir. Maddi olarak insan suretinde görülse de, esasta insan olma vasıflarını inkâr etmektedir. Bu haliyle Allah'ın öngördüğü yükümlülükleri yüklenmekten kaçınan, sorumluluk almayan, dolayısıyla bir yönüyle aklını sadece kendi yararına kullanarak başkalarına değer vermeyen, bir yönüyle de tüm insanlığın yararına olacak şekilde formatlandığı misyonuna ihanet eden bir varlık olmaktadır.

Gerek 'alaka' kavramı gerekse 'sivil toplum' kavramı, her ikisi de oku (bilgi ve yükümlülük) emri ile birlikte değerlendirildiğinde;

- ulaşılan her bilginin yaradılışa uygun şekilde insanlığa kazandırılması,
- bu eylemin temelinde yükümlülükler manzumesi barındırdığı,
- bu yükümlülüklerin tek başına paylaşılabilmesinin ayetteki alaka (ilişikler ve ilişkiler) kavramına aykırı düşeceği,
- dolayısıyla tüm iyi işleri **birlikte yapmanın zarureti** ortadadır.

Alak Suresinin 7. ayetinde, kendisini ihtiyacı yokmuş gibi (müstağni) görenler anlatılıyor:

“Kendini zengin görünce, kendini artık ihtiyacı yokmuş, maksada ermiş, zenginlik mertebesine gelmiş görünce, o görüş ve inançta bulunmak sebebiyle azar”

Aslında kavramın aslı **istiğna**'dır. İstiğna'dan **müstağni** sıfatı türetilmiştir. Müstağni, kendini ayırık gören, hiç kimseye ihtiyacı olmadığını zanneden anlamındadır.

Alak suresinde anlatılanlar aslında özgürlük kavramının, insan ilişkileriyle bezendiği ve aynı zamanda sınırlandırıldığını, ancak hepsinden de ötede Kur'an'ın bütünlüğü içinde bu ilişkileri yaratan Allah'ın varlığı ve bu varlığının göstergeleri (ayetleri) olarak kâinatta bir Sünnetullah oluşturduğu anlatılıyor.

İşte insan bu Sünnetullah'tan ve ilişkilerden bağımsız (müstağni) değildir. Bu nedendir ki insan ilişkileri anlatılırken

- insanın insanla ilişkileri,
- insanın tabiatla ilişkileri,
- insanın Allah ile ilişkileri olarak üç boyutta incelenmektedir.

Materyalist felsefe, dolayısıyla seküler hukuk felsefesi de insanın sadece doğa ve insanla ilişkileri çerçevesinde konuyu ele aldığından hak, adalet ve özgürlük kavramları bir ayağı aksak konumda incelenmekte ve kabul ettirilmektedir.

Çevre Ahlak İlişkisi

Felsefeci İbrahim Özdemir, çevre ahlak ilişkisini anlatırken Konfüçyüs felsefesinde, “**bireyin kompartımanlara ayıramayacağı**”nı ve benliğin (self) “**aynı zamanda toplumsal, ahlaki, siyasi ve entelektüel**” bir gerçeklik olduğu ifade eder. Bu gerçekliğin, mutlak gücü inkar eden hümanizm değil, aksine insanın gök (yaratıcı) ile birliğini itiraf eden bir hümanizm olduğunu da ekler. İlginç olan diğer bir husus da “Konfüçyen felsefenin aynı zamanda ‘**ilişki temelli**’ felsefe olmasıdır” der.⁹

İlahi sistemlerde olduğu gibi, Konfüçyüs düşünce sisteminde ve birçok beşeri din ve ideolojilerde insan ve doğa arasında bir ayırım ve insanın kendine ve doğaya yabacılışması sorunu yoktur. Tüm bu inanç ve düşünce sistemleri insana yaradılışını ve doğa ile uyumunda dengeyi hatırlatmaktadır. Bir başka deyişle yukarıda ifade ettiğimiz “insanın üç ilişkisini” akıldan ve eylemlerinden çıkarmamasını önermektedirler.

“ İnsanın kendini yeryüzünün efendisi ve hâkimi olarak görmesi, çevre üzerine düşünce ortaya koyan bütün filozofların ve çevre hareketlerinin tenkit ettikleri bir husus. Özellikle 17. yüzyıldaki bilimsel devrimlerden sonra bazı bilim adamlarının ve özellikle Francis Bacon’un “tabiata gem vurma, tabiata hükmetme, tabiatın dışların sökmeye, ona hâkim olma” anlayışı, 17. yüzyıldan 20. yüzyılın yarısına kadar yükselen pozitivist görüşün etkisiyle kutsal olan şeylerin dışlanarak insanın merkeze alındığı bir anlayış ortaya çıktı. Bu anlayışa göre; insan tabiata ne kadar hükmederse ona ne kadar hâkim olursa o kadar medenileşecek ve o kadar ilerleyecek. Fakat çevre sorunlarının ortaya çıkmasıyla birlikte görüldü ki; insan tabiatın efendisi ve hâkimi değil onun sorumlu bir parçası. İnsan tabiata ne yaparsa o insana nüksediyor. Hava kirlenince yağmur olarak sulara karışıyor o sular içildiğinde insanda çeşitli hastalıklar meydana geliyor. İnsan tabiatın bir parçası olduğunu ancak altmışlı yıllardan sonra anladı. Hâlbuki bin sekiz yüzlü yıllardan sonra bir Kızılderili Amerikan Cumhurbaşkanı’na şöyle diyor: Tabiat bizim anamızdır. Tabiata tüküren kendi yüzüne tükürür. Tabiata zarar veren kendi kendine zarar verir...”¹⁰

Bu ifadeler, Karl Marx’ın meşhur sözünü hatırlatıyor: “Kapitalizm, gölgesinden yararlanmadığı ağacı keser”

Çevre ahlakına ilişkin bölümü, çevre ahlakını tanımlayarak ve tabii ki içinde AVM ve rezidans yapılmak istenen Topçu Kışlası’nı, bu iradeye rest çeken sivil toplum duyarlılığını, Taksim - Gezi Parkı olaylarını da hatırlayarak bitirelim:

“Herkesin yaşanabilir bir çevre yaratılması ve bunun devam ettirilmesi için bizzat sorumlu olduğu bilincine sahip bulunması ve bu hususta kendini sorumlu hissetmesidir”¹¹

⁹ İbrahim ÖZDEMİR, <http://www.ibrahimozdemir.com/Makaleler/Konfucyanizmvecevre2.pdf>

¹⁰ İbrahim ÖZDEMİR, <http://ecologyandislam.wordpress.com/2010/01/03/doc-dr-ibrahim-ozdemir-ile-%E2%80%9Ccevre-ahlaki%E2%80%9D-uzerine/>

¹¹ İbrahim ÖZDEMİR, <http://blog.milliyet.com.tr/cevre-ahl-ki/Blog/?BlogNo=93846>

Ütopyalarımız – Gelecek Tasavvurlarımız – Toplumsal Misyon

İnsanlar ve toplumlar hedefledikleri bir dünya ve yaşam biçimi için uğraş verirler. Bu hedef onların aynı zamanda gelecek tasavvurlarının, geleceğe ilişkin projelerinin temelini oluşturur. Ütopyanın en önemli vasfı **mevcut hali olumsuzlamak, geçmişe duyulan özlem veya bir gelecek tasavvurudur**. Gerçekleşmesini hayal ettiğimiz, arzu ettiğimiz, dolayısıyla uğrunda mücadele ettiğimiz bir dünya tasavvuru. Vazgeçemeyeceğimiz ama değişik seçeneklerle işaretleyebileceğimiz ütopyalarımız bu işlevsellikte bizler için önemli açılımlar sağlayacaktır. Adanmışlık kuramı içinde bunları gerçekleştirme yolunda mesafeler alabiliriz. Ancak, tüm bu farazi ütopya ve misyon yüklemesi yeterli olmamaktadır.

Bu gün eksikliğini ziyadesiyle hissettiğimiz hukuk ve onun yansıması olan adaleti ve toplumsal saadeti sadece bir ide veya sadece bir sonuç olarak almak, bizi eksikliğini hissettiklerimize ulaştırmayacaktır. Aynı şekilde hukuku sadece bir pozitif kurallar bütünü ve adaleti de sadece bir duygu yoğunlaşması olarak aldığımızda da, bu güne kadar gerçekleşen ne ise bu günden sonra da aynı sonuca ulaşılacaktır.

O halde, -Çevre ve Toplum bilinci- bağlamında **hukukun yaygınlaştırılmasını ve adaletin eşit ve orantılı olarak dağıtılmasını** isteyenlerin ilk elde yapabileceklerini sıralayabiliriz:

- Bireysel ve toplumsal sorumluluklarımız kapsamında önce kişisel, sonra da birlikteliklelerimiz içinde **'toplumsal misyon belirleme'**lerimizi yapmak;
- Misyonumuza uygun gelecek öngörülerimizi gerçekleştirebilecek yöntem ve faaliyet tespitlerimizi, **'vizyonumuzu'** gerçekleştirmek;
- Hak, adalet ve özgürlük ve uğraş alanımızdaki kavramları **meşruiyet** –ait oldukları ideolojik- **temelinde** yorumlamak ve yaygınlaştırmak;

Topyekun Mücadele – Dönüşüm Projesi

- Bu kilit sözcükleri teorik zeminlerinden alıp hayatımızın birer parçası, olmazsa olmazları kabul ederek, tüm insanımızın bilgisine ve hayatına sokmak;
- Bu hedefe **'kariyer kaprisleri'**ni tatmin ederek veya **'hayatı erteleyen'** bir tembellikle varmak¹² değil, farklı ancak yapıcı bir tartışma sürecinde, eklemlenerek, katarak, bütünleşerek, bütünleştirerek ulaşmaya çalışmak;
- Hukukun yaygınlaştırılmasını, temel hak ve özgürlüklere ilişkin topyekûn mücadelenin bir parçası olarak görerek ve bir **'dönüşüm projesi'** örneği olarak algılamak.

Bu belirlemelerimizi bir anlamda çevre ve toplum bilinci/mücadelesi adına yapılabilecek çalışmaların teorik temeli olarak da alabiliriz. Pratik anlamda da bu süreç bir sivil toplum mücadelesi olarak algılanabilir ve adlandırılabilir. Ancak burada parantez içinde muhtemel bir yanlış algılamayı düzeltmemiz gerekir:

¹² Kişilik yarılmasının tipik örneği olarak kabul edilebilir.

Bu algımız ve adlandırmamız ‘**liberal-sivil toplumcu arka plan**’a dayanan **pasifist ve umutsuz tezlerin** odağından kaynaklanmıyor. Aksine, her bir gerçek sivil toplumcunun, sivil öncelik aktivistinin ve tabii ki hukukun yaygınlaştırılmasına inanan ve uğraş verenlerin diğerine söz verdiği gibi “**özgürlüklerin teminatı olmak**” anlamındaki özveriden kaynaklanıyor.

Özgürlük, pasifizm çemberini kırma azmi ve çabasıyla donatılmış, özgür ve onurlu insanların dünyasında, şu an ve gelecek için, her yerde, düşünsel ve eylemsel pratikte, üstün bir adanmışlık bağlamında var olabilmekle mümkün.

Özgürlük, “izzet ve kudreti Allah’ın ve Allah’ın mazlum kullarının ve istifademize sunulmuş sayısız nimetlerin yanında arama” keyfiyetidir.¹³

Özgürlük, isyandan, içi boş feverbandan bağımsız ve bağlantısız; bir duruş, bir konumdur.

Çevre ve Toplum Duyarlılıklarımız Kapsamında Bağımlılıklarımız

Türkiye Cumhuriyetinin son dönem hükümetleri bağımlılıklar konusunda sadece sigarayı ele alarak dünyadaki diğer örneklerine oranla daha iyi bir mücadele zemini bulmuş ve başarılı sayılmıştır. Ancak yukarıda izaha çalıştığımız hak – adalet – özgürlük kavramları ışığında konuyu ele aldığımızda, sadece sağlık boyutunun bağımlılıklarla mücadelede yeterli olamayacağı görülmektedir.

Bugün dünyanın en büyük tehlikesi nükleer savaş değil, bağımlılıklardır. Nükleer savaşın tarafları vardır ve karşılıklı caydırıcılık içermektedir. Bağımlılık üreticilerinin karşısında sadece tek tek birey iradeleri vardır ki bu iradeler de;

- Açık veya subliminal görüntüler ve reklamlarla,
- Bağımlılıklara perdelenen eğlencelerle,
- Oluşturulan masumiyet algılarıyla

çökertilmektedir.

O halde **yeni bir söylem** bulmak ve söylemek gereklidir. Yukarıda izaha çalıştığımız kavramlar bize

- İnsanın **kendine zarar verme özgürlüğü** bulunmadığını,
- İnsanı **bağımlılaştırmanın köleleştirmek olduğunu**,
- Köleleştirmenin / bağımlılaştırmanın **insanlık suçu** olduğunu,
- Her türlü insanlık suçunun **insanlık onurunu** ortadan kaldırdığını,
- Dolayısıyla bağımlılıklara karşı yeni bir “hukuk söylemi” ihtiyacı olduğunu

anlatmaktadır.

Gençlerle yaptığımız çalışmalarda, sağlık ve ekonomik temelli kamu spotlarının, açıklamaların yararlı fakat yeterli olmadığını gösterdi. Başka bir anlatım ihtiyacını hep birlikte gördük. Öyle bir anlatım ki,

¹³ “Varlığımı kendi çabalarıyla meşrulaştırmaya çalışan özerk bir birey, kendisinin ebedi kölesidir”. Eric HOFFER, “*AKLIN MUH-TERİS ÇAĞI*”, s. 20.

- *Özgürlüğü ve yaradılışın gayesini hatırlatan,*
- *Soru yormayı öğreten,*
- *Soru sordurmeyen sistemi sorgulatabilen” anlatım.*

Bu anlatım insanlara, özellikle de çocuklara ve gençlere;

- Hiç kimse ile paylaşamadıkları **bağımsızlıklarını, özgürlüklerini** anlatabilmeli.
- Hiçbir madde ile **özgürlüğünü paylaşamayacağını** kavratılabilen bir ifade olmalı.
- Sayısız nimetler karşısında **tek seçeneği işaretlemenin özgürlük olmadığını** anlatabilmeli.
- Suçsuz ve günahsız, temyiz kudreti ve husumet ehliyeti oluşmamış bir çocuktan, bir gençten bir bağımlı, bir suçlu ve bazen de bir cani çıkarabilen **ekonomik, sosyal ve hukuk sistemini sorgulamayı** öğretebilen (Rakel Dink’in balkon konuşmasını hatırlayın) bir anlatım olmalı.

Soru sormanın vakti geçmedi mi?

- Kimdir bu insanları sayısız nimetler yerine tek bir maddeye mahkum ve bağımlı hale getirenler, **köleleştirilenler?**
- Kimdir bu insanlık suçlarının **işbirlikçileri**, ortakları?
- Yöntemleri nedir? Amaçları nedir? İmkanları nedir? Amaçlarına nasıl ulaşabilmektedirler?
- **Sosyal devlet** olduğunu iddia eden, anayasasının başına koyan devletin buradaki sorumluluğu nedir?
- İnsanlığa karşı suçlar üzerinde ne zaman duracağız? Devlet ve Birleşmiş Milletler **insanlığa karşı suçlar kategorisine** bağımlılıkları da katmayı ne zaman akledecek?
- Sivil toplum ve STK’lar, geleceklerinin teminatı olan çocuklarının **geleceğinin köreltilmesi-ne** daha ne kadar sessiz kalabilecek?
- İnsanlık düşmanlarının ortak eylemlerinin, düşmanlıklarının **insan bedeni ve onuru üzerine** olduğunu devlete, aymaz bürokrasiye kim anlatacak?
- Her tür **bağımlılığın bir diğerini tetiklediğini**, şans oyunlarının kumar olduğunu, kumarın bir bağımlılık türü olduğunu, **devletin kumar oynatmasının insanlık suçu olduğunu** kim haykıracak?
- **Sivil itaatsizlik** kavramını ve olgusunun bir **insanlık onuru** olduğunu kimler bu topluma benimsetecek?
- İşlenişi (insan bedeni ve onuru üzerine) ve sonuçları bakımından, bağımlılaştırmanın; köleleştirmeden, insan ticaretinden, zaman içinde öldüren işkenceden, soykırımdan farklı olmadığını ne zaman anlayıp da çocuklarımıza anlatacağız? Kesin inanç düzeyindeki algımız, çevre ve toplum sağlığı ihlalinin (bağımlılık üreterek köleleştirmek gibi), önümüzdeki çok uzak olmayacak bir gelecekte **insanlığa karşı suçlar** kategorisine gireceği inancımızdır.

Bir başka önemli soru da şudur?

- Bağımlılık yapıcı maddelerin bizzat maddesi ile uğraşıp, bunların üreticilerini ve gençleri bağımlılığa götüren yolları ifşa etmeyen, bu yolları kapatmaya çalışmayan **mücadele (!) taktikleri** ne kadar gerçekçidir?
- Kim inanır bir bağımlılığı körükleyip diğer bir bağımlılıkla mücadele eden **bürokrasiye**?
- Kim inanır alkol ve kumar markalarını okullara isim olarak koyan **Milli Eğitime**?
- Kim inanır **uyuşturucu baronlarının isimlerini** okullara veren Milli Eğitim Bakanlığına?
- Kim inanır **alkolsüz bira** adı altında %0,26 promil alkollü içkiyi gıda kodeksine koyan ve çocukların erişebilmesine imkan sağlayan **Tarım Bakanlığına**?
- Kim inanır kumar ve alkollü içki markalarını okul etkinliklerine sponsor yapan Milli Eğitim Bakanlığına,
- Kim İnanır alkollü eğlence festivallerine turizm belgesi veren ve sponsor olan **Kültür Bakanlığına**?

Tüm bu soruları her türlü çevre duyarlılıkları için örneklendirebilir ve çoğaltabiliriz. TOKİ gerçeği, ekolojik sorunlar, AVM Cumhuriyeti, Rezidans aymazlıkları, Ağaç katliamları, toplumu saran (iktidar, mafya, siyaset söylemindeki **logar edebiyatı**) gibi şiddet sarmalları ve daha sayamadıklarımız. Tüm bu sarmallar toplumcu bakış açısıyla ve toplumcu dönüşüm projeleriyle minimuma indirilebilir. Bunun için de topyekun mücadele gereklidir.

Değerli Katılımcılar

Soru sormayan, sordurmayan eğitim sisteminin gereği olarak hukuk üretmeyen ve hukuku yaygınlaştırmayan bağımlılıklarla mücadeleyi, çevre ve toplum duyarlılığını ve mücadelesini bir fantezi olarak niteliyorum ve mahkum ediyorum. Bu güne kadarki hiçbir siyasi partinin ve hükümetin programlarında bırakalım başlığı kavram olarak bile yer almayan **“bağımlılıklarla mücadele”** sanaldır.

Tek tek sigara söndürmeye çalışan yöntem yararlı değildir. Başarıları geçici olmaktadır. Kaldı ki Belediyeler (çakma ve çıkma dükkanlar ihdas ederek) bu mücadeleyi de akamete uğratmış, kendi partilerinin hükümet politikalarını bile kadük bırakmışlardır. Belediyelerin ve iktidarların insan - tabiat ve yaratıcı ilişkilerini temel almayan sivil toplum mücadelesini de sanal buluyorum.

Mücadele bir bütündür ve topyekun mücadele olmalıdır. Devletin vergi almak için ürettiği bağımlılıklarla da mücadele etmeden, sadece sigara ile mücadele etmek bağımlılıklarla değil, sigara ile mücadeledir. Bundan dolayıdır ki, nargile, bira, alkol, kumar ve teknoloji bağımlılıklarıyla mücadele edilememektedir.

Çevre – toplum bilinci anlamında da, imtiyazlı sınıfların çevre katliamlarını görmezden gelip, siyasi mülahazalarla sadece iktidarlara veya sadece belli belediyelere muhalefet, sol literatürde tanımlandığı gibi bir nevi **burjuva ahırına girmek** anlamı taşır. Mücadele topyekun ve ayrımcısız olmalıdır. Bu deyişimiz, çevre-toplum duyarlılığımızın ve muhalefetimizin birinci sırasında **devlet** olması gerektiği gerçeğini değiştirmez.

Sonuç

İnsanlık varoluşundan bu yana fitratında var olan, kendisine bahşedilen hakların -ki bunlara ister özbilinç ister etik kurallar, ister evrensel ahlaki kurallar densin- özlemine çekmiş, bu hakların hem kendi iç dünyasında ve bilincinde, hem de toplumsal ilişkilerde hayat haline gelmesi için mücadele etmiş ve etmektedir.

Ancak, ne var ki toplumsallığın doğal sonucu olarak oluşmuş siyasi sistemler ve bu sistemlerin oluşturduğu hukuk sistemleri; kimi zaman pragmatizm, kimi zaman maslahat, kimi zaman yönetim azgınlığı -ki tümünü fitrata uzak kalma olarak adlandırabiliriz- gibi nedenlerle temel hak ve özgürlükler alanında sapmalar olmuştur. Başlangıçta Tabii Haklar ve Tabii Hukuk öncelenmiş, adalet tanımı ve arayışında, içinde Allah'ın da hükümlerinin var olduğu kavram ve kuramlar geliştirilmiştir. Ancak salt insan aklı, salt insan özbilinci ve sonrasında da kilisenin dogmaları ile Tabii Hukukun adaletin sağlanmasına yönelik "*amaçsal anlayışı*", yerini, menfaat paylaşımlarını gerçekleştirmeye yönelik "*araçsal anlayışa*", pozitif hukuka bırakmıştır.

Çevre ahlakını, insanın çevre ile ilişkilerini sadece tabii hukuk veya sadece pozitif hukuk kuralları ve retoriği ile izah etmenin yetersizliği anlaşılmıştır. Tüm hukuk sistemlerinin ilahi hukuka yönlendiğini (uzlaşma, tahkim v.b.) hukuk kurumları gibi tespit ederken, çevre ve sair bilinçlerin oluşumunda ve sivil toplum mücadelesinde insanlığın yaradılışından getirdiği kadim bilgilere, kavramlara ve ideallere ve tabii ki örnek mücadelelere (İlahi hükümler ile birlikte beşeri olarak da Kızılderililer ve Konfüçyüs örnekleri) sahip olduğunu da görmekteyiz.

İnsanlığın bölgesel ve evrensel hukuk ilkelerine ve sözleşmelerine yönelmesinin altında yatan nedenler, bir bakıma kendi öz bilincindeki, aklındaki, ama her şeyden önce fitratındaki temel hak ve özgürlükleri tanıma ve gerçekleştirme arzularıdır. Siyasi sistemlerin, küresel kuşatmaların engellemeleri karşısında insanlığın elindeki en önemli argüman, yine İnsanın üç temel ilişkisi bağlamında insan ile tabiat ile ve Allah ile ilişkileridir. Bu ilişkilerden birinin görmezden gelinmesi diğerlerinin de engellenmesi anlamındadır.

KAYNAKÇA

- Ahmet MUMCU, *İnsan Hakları & Kamu Özgürlükleri*, Ankara: 1994, Savaş Yay.
- Ahmet SOYCAN, *Ahlak Felsefesi Ve Ahlak Hukuk İlişkisi*, BİRİKİMLER, Sayı: 1. İst: 2003.
- Elmalılı Hamdi YAZIR, *Hak Dini Kur'an Dili*.
- Hüseyin HATEMİ, 1996, Didim'de "Dünya Müslüman Hukukçular Konferansı"nda sunulu Tebliğ.
- İbrahim ÖZDEMİR, <http://www.ibrahimozdemir.com/Makaleler/Konfucyanizmvecevre2.pdf>
- İbrahim Özdemir, <http://ecologyandislam.wordpress.com/2010/01/03/doc-dr-ibrahim-ozdemir-ile-%E2%80%9Ccevre-ahlaki%E2%80%9D-uzerine/>
- İbrahim ÖZDEMİR, <http://blog.milliyet.com.tr/cevre-ahl-ki/Blog/?BlogNo=93846>
- İlhan F. AKIN, *Temel Hak Ve Özgürlükler*,
- Ioanna KUÇURADİ, "Adalet Kavramı", Derl: Hayrettin ÖKÇESİZ, *Çağdaş Hukku Felsefesi ve Hukuk Kuramı İncelemeleri*, İst: 1997, Alkım Yay.
- İsmet SUNGURBEY, *Hak Nedir*, Derl: Hayrettin ÖKÇESİZ, *Çağdaş Hukku Felsefesi ve Hukuk Kuramı İncelemeleri*, İst: 1997, Alkım Yay.
- Muharrem BALCI, *Hukuk Mantığı*, BİRİKİMLER, Sayı: 1. İst: 2003.
- M. Semih GEMALMAZ, *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*. İst. 1997. Beta Yay.
- Niyazi ÖKTEM, *Tabii Hukuk Dersleri*.
- Niyazi ÖKTEM, *Hukuk Felsefesi Ders Notları*.
- Sadri Maksudî ARSAL, *Hukuk Felsefesi Tarihi*, İst: 1945, İsmail Akgün Mat.
- Tarık ÖZBİLGİN, *Eleştirel Hukuk Sosyolojisi Dersleri*, İst: 1971, Sulhi Garan Matb.
- Vecdi ARAL, *Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları*, İst: 1992.
- Vecdi ARAL, "Hukuki Değer Olarak Adalet", Derl: Hayrettin ÖKÇESİZ, *Çağdaş Hukku Felsefesi ve Hukuk Kuramı İncelemeleri*, İst: 1997, Alkım Yay.
- Vehbi HACIKADİROĞLU, *Doğal Hukuk Sorunu*, HFSA. Sayı: 4.
- Vehbi HACIKADİROĞLU, "Haklar ve Ödevler". Derl: Niyazi ÖKTEM – Ahmet Ulvi TÜRKBAG, *Felsefe, Sosyoloji, Hukuk ve Devlet*, İst: 2001, Der Yay.